

<https://doi.org/10.19195/0137-1150.178.8>

Data przesłania artykułu: 28.07.2022

Data akceptacji artykułu: 20.02.2023

SERHII KOLONIUK

Doniecki Uniwersytet Narodowy im. Wasyla Stusa, Winnica, Ukraina

(Donetsk National University, Vinnytsia, Ukraine)

Репрезентація концепту *подорож* у паремійному словнику *Галицько-руські* *народні приповідки*, укладеному І. Франком

Representation of the journey concept in the paremic dictionary *Halytsko-ruski narodni prypovidky*, compiled by Ivan Franko

Abstract

The article considers the peculiarities of the verbalization of the concept of travel, recorded in the paremia image of the world of one of the Ukrainian subcultures — the Galicians, interpreted and recorded by Ivan Franko in the dictionary *Halytsko-ruski narodni prypovidky* [Galician-Russian folktales]. The purpose of the study is to analyze the fragment of the paremic image of the world inherent in the Ukrainian *linguocultura* of Galicians, with the representation of the paremic verbalization of the concept of travel, recorded in the national consciousness of Galicians and interpreted by Ivan Franko in his unique collection of paremias, taking into account the theory of linguoculturology and linguoconceptology. The following primary research methods were used: the linguistic observation method, the continuous sampling method, the descriptive method, the comparative method, conceptual analysis, the interpretive method, the method of interpreting dictionary definitions, the technique of abstraction. The object of the study was the unique dictionary of paremias *Halytsko-ruski narodni prypovidky*.

Keywords: paremia, concept, paremic image of the world

Представление концепта *путешествие* в паремийном словаре *Галицько-руські народні приповідки*, составленном И. Франко

Резюме

В статье рассматриваются особенности вербализации концепта *путешествие*, зафиксированного в паремийной картине мира одной из украинских субкультур — субкультуре галицкой, интерпретированные и зафиксированные Иваном Франко в словаре *Галицько-руські народні приповідки*. Цель исследования — проанализировать фрагмент паремийной картины мира, характерный для украинской лингвокультуры галичан, с репрезентацией паремийной вербализации концепта *путешествие*, зафиксированного в народном сознании галичан и интерпретированного Иваном Франко в его уникальном сборнике паремий *Галицько-руські народні приповідки*, с учетом теории лингвокультурологии и лингвоконцептологии. В качестве основных методов исследования использованы метод лингвистического наблюдения, метод сплошной выборки, описательный метод, сравнительный, метод концептуального анализа, интерпретативный, метод толкования словарных дефиниций, прием абстрагирования. Материалом исследования стал уникальный словарь паремий *Галицько-руські народні приповідки*, составленный И. Франко.

Ключевые слова: концепт, паремия, паремийная картина мира, субкультура

Життя наше — це подорож,
а дружня бесіда — це візок,
що полегшує мандрівникові дорогу

(Григорій Сковорода)

Вступ

Концепт *подорож* — невід’ємний параметр кожної лінгвокультури, оскільки, вербалізуючись, цей концепт демонструє головні ціннісні складники життєвої філософії кожного народу. Своєрідність вербалізації концепту *подорож* дає змогу глибше зрозуміти етнічну ментальність, своєрідність національного характеру та мовної свідомості етносу.

Мета цієї наукової розвідки — проаналізувати фрагмент паремийної картини світу, притаманний українській лінгвокультурі галичан, з репрезентацією своєрідності паремийної вербалізації концепту *подорож*, що зафіксована в народній свідомості галичан та інтерпретована Иваном Франком у його унікальній збірці паремий *Галицько-руські народні приповідки* (Галицько-руські..., 2006).

Усебічний критичний аналіз цієї збірки паремій як системи малих фольклорних жанрів здійснив Святослав Пилипчук (див. Пилипчук, 2005). У на-

шій науковій студії зосереджуємо увагу на інтерпретації паремійного матеріалу з огляду на теорію лінгвокультурології та лінгвоконцептології. Об'єктом цієї статті обрано фрагмент паремійної картини світу, що презентує концепт *подорож*, а її предметом — своєрідність вербалізації цього концепту в субкультурі галичан, паремійному його вираженні. Авторська картотека складає вибірку зі словника *Галицько-руські народні приповідки* (1893–1908), укладеного І. Франком, що містить понад 120 одиниць. Для аналізу залучаємо систему методів, серед яких порівняльно-зіставний, концептуального аналізу, інтерпретативний, метод тлумачення словникових дефініцій, прийом абстрагування та ін.

Виклад основного матеріалу

Сьогодні не викликає сумніву, що мова в певний спосіб відображає світобачення, світовідчуття і світорозуміння кожного народу. Як наголошують дослідники,

сукупність знань і уявлень про світ формують відповідну систему поглядів і приписів. Ця система для кожної мовної спільноти є обов'язковою, оскільки зазначені знання та уявлення утворюють мовну картину світу, але входять вони в неї переважно імпліцитно, неявно, приховано — у вигляді відповідних смислів (концептів), що їх людина сприймає не замислюючись, на віру, як відповідну даність. Використовуючи слова та висловлювання, що містять відповідні смисли, людина автоматично сприймає і погляд на світ, який у них відображений, тому вивчення мовної картини світу, окремих її фрагментів має важливе значення для розуміння самих себе... (Космеда, Плотнікова, 2010, с. 7).

Для сучасного мовознавства характерний багатоаспектний підхід до дослідження концепту. Наприклад, Юрій Прохоров указує на такі актуальні аспекти його вивчення: 1) когнітивно-гносеологічний; 2) лінгвокогнітивний, 3) психолінгвістичний; 4) культурологічний; 5) лінгвокультурологічний; 6) соціолінгвістичний (Прохоров, 2009, с. 20). Опис концепту може здійснюватися і в межах одного аспекту, однак може бути й комплексним, синкретичним — з урахуванням кількох із названих або й усіх аспектів. У цій розвідці фокусуємо увагу на лінгвокультурологічному підході.

Приєднуємося до думки Володимира Карасика, який розглядає концепт як певне ментальне утворення, що фіксується в концептуальній картині світу певного етносу, концептосфері відповідного соціуму. Однак концепт цей дослідник інтерпретує саме як лінгвокультурний феномен, що є наслідком мовної фіксації колективного досвіду, який стає надбанням і конкретного індивіда, і народу загалом — мовної особистості в широкому розумінні значення цього терміна.

Залежно від спроектованого дослідницького вектора виокремлюють 1) лінгвокогнітивний концепт, що визначається за умови актуалізації напрямку від індивідуальної свідомості носія мови до культури, і 2) лінгвокультурний концепт, що виявляється внаслідок зосередження уваги дослідника на напрямку від культури до індивідуальної свідомості (Карасик, 2001, с. 97). На думку Сергія Воркачова, специфіка концептів включає в себе й етнокультурну своєрідність (Воркачев, 2005, с. 11).

Саме тому в цій науковій розвідці вбачаємо за необхідне розглянути репрезентацію лінгвокультурного концепту *подорож* для виявлення специфіки мислення українського народу, а також його зв'язків з іншими народами. Як було зазначено, концепт *подорож* не належить до центральних в українській лінгвокультурі, зокрема таких, як *добро* та *зло*, *краса*, *істина* тощо, що є універсальними. Проте він є важливим, коли його розглядають у фокусі площини „людина — простір”. Концепт *подорож* „відображає численні аспекти взаємодії людини з близькими або віддаленими, видимими або уявними просторовими сферами. Розширення сфери денотації імен сигналізує про подальше освоєння й осмислення простору” (Радзівська, 1997, с. 17). Ціннісні характеристики *подорожі* як культурного концепту зазвичай виявляють, аналізуючи виражені в мові ціннісні судження з приводу відповідного концепту. Таку думку аргументували сучасні дослідники (Ірина Голубовська, Тетяна Космеда, Олена Селіванова, Юрій Степанов та ін.). Ці судження фіксуються насамперед у паремійному фонді, що складає предмет лінгвокультурології.

Зазвичай концепт *подорож* в українській мові презентують стрижневі слова *дорога*, *шлях* і *вандрівка*. Сучасний словник української мови фіксує такі значення наведених лексем: *дорога*: 1) ‘смуга землі, по якій їздять і ходять’; ‘штучно створений засіб для пересування, сполучення і т. ін.’; ‘смуга, що лишається як слід після руху кого-, чого-небудь’; 2) ‘місце для проходу, проїзду’; *перен.* ‘доступ куди-небудь, можливість потрапити куди-небудь’; 3) ‘перебування в русі (їдучи або їдучи куди-небудь)’; 4) *у знач. присл.* дорогою; ‘під час руху, подорожування куди-небудь’; 5) ‘правильний напрямок для руху кого-небудь’; // *перен.* ‘напрямок діяльності, шлях розвитку’ (СУМ, 1971, с. 378). *Шлях*: 1) ‘смуга землі, признач. для їзди та ходіння; дорога’; 2) ‘місце для проходу, проїзду кого-, чого-небудь; прохід’; 3) ‘напрямок руху, у який-небудь бік, до якогось відомого або наміченого місця’; 4) ‘процес їзди, ходьби і т. ін. куди-небудь; перебування в русі певний час’; 5) *перен.* ‘засіб досягнення чого-небудь, характер дій’; 6) *перев. мн., анат.* ‘орган у вигляді каналу, у якому відбувається відповідна діяльність організму людини або тварини’ (СУМ, 1980, с. 493). *Вандрівка* (діал. ‘мандрівка’): 1) ‘переміщення за допомогою транспорту або пішки, звичайно далеко за межі постійного місцеперебування; подорож’; 2) ‘постійна зміна місцеперебування; блукання (у 1 знач.)’ (СУМ, 1973, с. 618).

Найбільш семантично наповненою, як бачимо, є лексема *дорога* (п'ять основних значень із відтінками: концепт *подорож* безпосередньо актуалізується в третьому значенні). Лексема *шлях* має меншу семантичну ємність (шість значень, концепт *подорож* абсолютно вербалізується в четвертому значенні). *Вандрівка* найменш семантично навантажена лексема, однак найбільш точно вербалізує концепт *подорож* у всіх наявних значеннях, що й визначає її комунікативно-прагматичний потенціал. Зауважмо, що І. Франко в укладеному ним на початку ХХ століття словнику *Галицько-руські народні приповідки* зафіксував низку паремій з наведеною вище лексемою чи однокореневими з нею словами (*вандри, вандрівка, вандрівник, вандровний, вандрувати, вивандрувати*).

Розгляньмо також і локативні ознаки паремій з лексичними складниками *дорога, шлях, вандрівка*, що репрезентують простір як *фізичний об'єкт*. Це безпосередньо пов'язано зі способом реалізації подорожі, зокрема найчастіше паремійні одиниці, що виокремлені зі словника, укладеного І. Франком, актуалізують смисл 'стан дороги', яку використовують для подорожі, що окреслює такі аксіологічні характеристики, як 'кривизна' або 'прямота', 'висока якість' чи 'низька якість', напр.: *Там треба доброго гака вигнути* — „обійти кривою дорогою, збочити з дороги”; образно: „ужити хитрости та підступу для осягнення цілі”¹ (ГРНП–Ф, т. 1, 2006, с. 448); *Дорога рівна як тік* — „тік навмисно убитий і вирівняний для молотьби” (ГРНП–Ф, т. 2, 2006, с. 49); *Дорога, хоть єйцем коти; ...рівна, хоць єйцем...* — „гладка, рівна, добре вбита” (ГРНП–Ф, т. 2, 2006, с. 50); *Пишли дороги ровами* — „на Поділлі звичайно дороги йдуть досить глибокими ровами, чи то вимуленими водою, чи прокопаними навмисно” (ГРНП–Ф, т. 3, 2006, с. 561). В останній серед наведених паремій указується конкретний географічний простір, якого стосується наведена вище характеристика, тобто відбувається абстрагізація значення від конкретного вияву: *Там таке болото, що як залізеши, то чобіт треба за хольиву витьгати* — „говорять про погану, болотяну дорогу” (ГРНП–Ф, т. 1, 2006, с. 160). Простежуємо низку паремійних порівнянь, де дорога асоціюється з важливими для побуту людини предметами, аксесуарами одягу (ремінь), частинами людського тіла (вухо, коліно), яскраво демонструючи антропоцентризм, напр.: *Дорога як ремінь* — „рівна, але вбита в самій глині, без каменя” (ГРНП–Ф, т. 2, 2006, с. 50); *Дорога як ухо* — „рівна, ідеш тихо, без туркоту” (ГРНП–Ф, т. 2, 2006, с. 50); *Тут треба вигнути коліно* — „про дорогу, що викручується великим закрутом, кривулею” (ГРНП–Ф, т. 1, 2006, с. 232).

Лексема *дорога* в значенні 'подорож' набуває переносних смислів, що пов'язані з концептом *смерть*, тобто 'остання подорож'. У цьому разі про-

¹ Тут і далі наводимо паремії та їх тлумачення зі словника *Галицько-руські народні приповідки*, які зібрав, упорядкував і пояснив Іван Франко, з дотриманням оригінальної орфографії.

стежуємо смислову актуалізацію, що базується на відповідній сполучуваності (залучаються, наприклад, прикметники-означення — *єдина, божжа*): *Всім нам єдна дорога* — „всім нам доведеться вмирати” (ГРНП–Ф, т. 2, 2006, с. 49); *Він на божій дорозі* — „ладиться вмирати, дуже хорусе, конає вже” (ГРНП–Ф, т. 1, 2006, с. 153). *Дорога* як лексичний складник паремії сприяє моделюванню значення ‘конфлікт’, актуалізуючи його за допомогою прикметникового означення *вузька*: *Вузка нам дорога, не розминемо сі* — „діло таке, що між нами мусить дійти до конфлікту” (ГРНП–Ф, т. 2, 2006, с. 49).

Під час подорожі основна мета людини — дійти кінцевого пункту призначення, подолавши всі перешкоди з найменшим опором та зусиллями. Людина усвідомлює, що треба ретельно вибирати саме ту, дорогу, яка буде безпечна, легка; ту, що добре відома, а тому можна оминати перепони. Актуалізуються основні параметри аксіологічних вимірів, порівн. паремію, що демонструє дитячу примовку, яку І. Франко номінує „формулою ворожіння”, прагненням до передбачення доброго шляху, докладно пояснюючи ситуації її вживання: „*Бабрун-бабрун-бабруночко, покажи ми дорожечку: чи в гору, чи в долину, чи в середну квартиру?*” „Бабруною називається комашка, звана деінде «сонечко» або «божа коровка» (...) Діти кладуть її на руку і приспівують або приговорюють висше наведену формулу, ворожачи з того, в який бік вона полетить, усякі цікаві для них річі: коли полетить направо — буде те, а наліво — се, а просто, то онте” (ГРНП–Ф, т. 1, 2006, с. 47), тобто йдеться про намагання дитини дізнатися, де щаслива путь, у який бік можна і треба рухатися, подорожувати. Уважалось, що деякі представники світу фауни здатні показувати людині правильний шлях.

В авторській картотеці є й паремійна одиниця, де якість подорожі, її успіх пов’язується безпосередньо з органом людського мислення — головою, діяльність, робота якої пов’язується з функцією ніг: *За лихою головою і ногам біда; ...дурною...* — „дурна голова не обдумає дороги, а ноги, пішовши на манівці, мусять ходити далеко або й вертати назад” (ГРНП–Ф, т. 1, 2006, с. 553).

Фіксує І. Франко й паремії-примовляння, вербалізовані в імперативній тональності і з причинно-наслідковими зв’язками, наприклад: *Шануй гори, мости, будеш мати цілі кости* — „примовляють візникови. Шанувати тут має значіне: об’їздити обережно, не їхати на гори та на мости не обдививши вперед гаразд дороги. Особливе значіне мала ся приказка в приложеню до давніх «польських» доріг і мостів” (ГРНП–Ф, т. 1, 2006, с. 586).

Наступна характеристика *подорожі* стосується способу подолання маршруту через його складність: люди завжди шукали, як легко подолати труднощі або перепони на своєму шляху, тому для їх означення в такому ракурсі народ також змодельовав відповідні паремії, наприклад: *Добрий кусень дороги виверг* — „про такого, що, йдучи дорогою, зійшов на просту півперечку і не обходив далекого коліна” (ГРНП–Ф, т. 2, 2006, с. 49). Ментальність

галичан вербалізує рекомендації для подолання шляху і під час реальних мандрів: *Проста дорога найліпша* — „загальна обсервація” (ГРНП–Ф, т. 2, 2006, с. 54), і під час подолання віртуальних труднощів — імпліцитна рекомендація не грішити: *Широка до некла дорога* — „нагрішити в життю легше, як заслужитися добрими ділами” (ГРНП–Ф, т. 3, 2006, с. 446). Деякі паремії стосуються і реальної ситуації, пов’язаної з подорожжю, і ситуації, що проектується на абстрактну ситуацію, що актуалізує можливі труднощі: *На рівній дорозі горба си шукає* — „горб тут у двоякім значінню: дійсного горба і якоїсь пригоди, наслідком якої йому хтось зламає хребет, так що він згорбатіє” (ГРНП–Ф, т. 2, 2006, с. 52).

Подорож вимагає ретельної підготовки, тому люди заздалегідь готували всі необхідні речі, які повинні були взяти із собою, а все зайве залишали вдома, тому й моделювали відповідні паремії-застереження чи паремії-рекомендації: *В дорозі як знайдеш* — „еліптичний вислов: те, що візьмеш із собою з дому, в дорозі тобі видасться як добра знахідка, набере більшої вартости” (ГРНП–Ф, т. 2, 2006, с. 48), а також *В дорозі одеш* — „еліптичний вислов: те що візьмеш із собою з дому, в дорозі тобі видасться як добра знахідка, набере більшої вартости” (ГРНП–Ф, т. 2, 2006, с. 48). Звісно, найбільш важливо під час подорожі залишатися ситим: *Хліб в дорозі не затяжить, бо його потрібніше ніж чого иншого* (ГРНП–Ф, т. 3, 2006, с. 348).

Лексема *вандрівка* має потужний семантико-прагматичний потенціал, що й виявляється насамперед у паремійному фонді галицької лінгвокультури, яка засвідчує ціннісну репрезентацію актуалізованого концепту в українській субкультурі, наприклад: *На вандри сі пустив* — „пішов блудом від хати до хати, не хотючи робити або не маючи що їсти дома” (ГРНП–Ф, т. 1, 2006, с. 199) — негативна характеристика способу життя. Виокремлюємо й паремію імперативної тональності, що характерна для мовленнєвого жанру докору: *Вандрівка ти пахне!* — „говорять з докором непосидючому чоловікови, якого тягне з дому геть, прим., на далекі заробітки”. Наведена паремія має статус прецедентного виразу, оскільки її можна розглядати як „осколок” від тексту популярної на той час пісні. Це зауважує І. Франко та наводить відповідний контекст: *Надійшла весна всім людьом красна, / Ой із стріх вода капле, / А коло мене молоденького / Вже вандрівочка пахне* (ГРНП–Ф, т. 1, 2006, с. 199). Актуалізовано зменшено-пестливу форму діалектного слова *вандрівка*. *Вандрівник завандрував в половник* — „жартують із злодія, якого зловлять у коморі або в стайні. Половник — стаєнка, де зимою стоять телята або вівці” (ГРНП–Ф, т. 1, 2006, с. 198). *Вандрував три дні, вивандрував злидні* — „знач. у дорозі постигла чоловіка якась біда” (ГРНП–Ф, т. 1, 2006, с. 198); *завандрував штирі милі за пец* — „насмій над лінєвим чоловіком, що не любить рушитися з дому” (ГРНП–Ф, т. 1, 2006, с. 198); *хто вандрує, то дома не ночує* — „знач. зносить різні невігоди” (ГРНП–Ф, т. 1, 2006, с. 198) та ін.

Аналіз паремій з лексемою *вандрівка* демонструє (а) спорідненість польської і української лінгвокультури в розумінні концепту *подорож*, (б) трансференційний вплив польської лінгвокультури на українську, оскільки (в) простежуємо поповнення лексичного та паремійного складу української мови з відповідним семантико-прагматичним потенціалом.

Висновки

Дослідивши фрагмент паремійної картини світу галичан, зібраний і майстерно інтерпретований І. Франком, робимо висновок, що концепт *подорож* вербалізується через актуалізацію низки смислів, закладених у семантичній структурі лексем *дорога*, *шлях*, *вандрівка* і зафіксованих тлумачними словниками, однак простежуємо з'яву відповідних асоціацій, пов'язаних із предметами, важливими для побуту людини, соматизмами, що номінують важливі для людини органи її тіла. Концептуальні смисли уточнюються за допомогою відповідної сполучуваності з означеннями-прикметниками. Паремії на позначення концепту *подорож* вербалізуються у вигляді системи мовленнєвих жанрів — рекомендації, застереження, накази, передбачення. Вони стосуються різних вікових категорій, зокрема й дітей. Актуалізація системи смислів, що вербалізують концепт *подорож* за допомогою лексем *дорога*, *шлях*, *вандрівка*, свідчить про синкретизм та дифузність значень цих лексем. Паремії презентують систему тональностей — імперативну, бажальну, спонукальну. Концепт *подорож* потребує подальшого дослідження із залученням паремій інших українських субкультур для репрезентації цілісності досліджуваного фрагменту мовної картини світу.

Бібліографія

Умовні скорочення використаних джерел

- ГРНП–Ф – *Галицько-руські народні приповідки (2006): у 4 томах*. Зібрав, упорядкував і пояснив І. Франко. 2-е вид. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка [*Halys'korus'ki narodni prypovidky (2006): u 4 tomakh*. Zibrav, uporyadkuvav i poyasnyv I. Franko, 2-e vyd. Lviv: Vydavnychyy tsentr LNU imeni Ivana Franka].
- СУМ (1973) – Білодід, І. К. (ред.). *Словник української мови: в 11 т.* Київ: Наукова думка, т. 4 [Bilodid I. K. (red.) *Slovnnyk ukraïns'koyi movy: v 11 t.* Kyïv: Naukova dumka, t. 4].
- СУМ (1971) – Білодід, І. К. (ред.). *Словник української мови: в 11 т.* Київ: Наукова думка, т. 2 [Bilodid I. K. (red.) *Slovnnyk ukraïns'koyi movy: v 11 t.* Kyïv: Naukova dumka, t. 2].
- СУМ (1980) – Білодід, І. К. (ред.). *Словник української мови: в 11 т.* Київ: Наукова думка, т. 11 [Bilodid I. K. (red.) *Slovnnyk ukraïns'koyi movy: v 11 t.* Kyïv: Naukova dumka, t. 11].

Література

- Воркачев, С. (2005). Постулаты лингвоконцептологии. В: В. Карасик, И. Стернин (ред.), *Антология концептов*, т. 1 (с. 10–13), Волгоград: Парадигма [Vorkachev, S. (2005). Postulaty lingvokontseptologii. V: V. Karasik, I. Sternin (red.), *Antologiya konceptov*, t. 1 (s. 10–13), Volgograd: Paradigma].
- Данилов, К. (2004). *Концепты Crime и Punishment в британской и американской юридической терминологии: диссертация кандидата филологических наук*. Саратов [Danilov, K. (2004). *Kontsepty Crime i Punishment v britanskoj i amerikanskoj yuridicheskoj terminologii: dissertatsiya kandidata filologicheskikh nauk*. Saratov].
- Карасик, В. (2001). О категориях лингвокультурологии. В: *Языковая личность: проблемы коммуникативной деятельности* (с. 3–16), Волгоград: Перемена [Karasik, V. (2001). *O kategoriyakh lingvokul'turologii*. V: *Yazykovaya lichnost': problemy kommunikativnoy deyatel'nosti* (s. 3–16), Volgograd: Peremena].
- Космеда, Т., Плотнікова, Н. (2010). *Лінгвоконцептологія: мікроконцептосфера СВЯТКИ в українському мовному просторі*. Львів: ПАІС [Kosmeda, T., Plotnikova, N. (2010). *Linhvokontseptolohiya: mikrokontseptosfera SVYATKY v ukrayins'komu movnomu prostori*. L'viv: PAIS].
- Прохоров, Ю. (2009). *В поисках концепта*. Москва: Флинта: Наука [Prokhorov, Yu. (2009). *V poiskakh kontsepta*. Moskva: Flinta: Nauka].
- Радзієвська, Т. (1997). Концепт шляху в українській мові: поєднання ідей простору та руху. *Мовознавство*, 4–5, с. 17–26 [Radziyevs'ka, T. (1997). *Kontsept shlyakhu v ukrayins'kiy movi: poyednannya idey prostoru ta rukhu*. *Movoznavstvo*, 4–5, s. 17–26].